

دفاع مشروع در فقه اسلامی (کتاب)

نویسنده خلاصه: مهدی خسروی سرشکی
نویسنده کتاب: ابراهیم بهشتی دامغانی

چکیده

دفاع مشروع در فقه اسلامی اثری پژوهشی در حوزه فقه دفاعی است که به بررسی انواع دفاع مشروع در اسلام (شخصی، اجتماعی و دفاع از کیان اسلام با نام جهاد دفاعی) می‌پردازد. ابراهیم بهشتی دامغانی نویسنده کتاب، قائل به اطلاق وجوب دفاع از جان، مال و ناموس است؛ البته آن را ذیل عنوان جهاد قرار نمی‌دهد. به باور نویسنده دفاع مشروع، از سنخ حکم است نه حق که قابل اسقاط باشد بلکه انجام آن بر عهده مدافع واجب شرعی خواهد بود.

به باور مؤلف شرایط دفاع فردی، شامل نامشروع بودن تجاوز، قریب‌الوقوع بودن خطر، و تناسب دفاع با خطر است و مدافع فاقد مسئولیت کیفری و مدنی است. او دفاع اجتماعی را در قالب مفهوم امر به معروف و نهی از منکر یا همان دفاع شرعی عام معرفی می‌کند و همان شرایط امر به معروف و نهی از منکر را برای آن ترسیم می‌کند. نویسنده دفاع از کیان اسلام را هم دفاع و هم جهاد می‌داند که بر همه مسلمانان چنین دفاعی واجب است و نیاز به اذن امام ندارد. نویسنده مشروعیت دفاع در برابر بغات را منوط به عدالت امام می‌داند.

معرفی اجمالی و ساختار

کتاب دفاع مشروع در فقه اسلامی، توسط ابراهیم بهشتی دامغانی و زیر نظر محمدمهدی مقدادی به رشته تحریر در آمده است. این کتاب با حمایت معاونت پژوهشی مرکز فقهی ائمه اطهار(ع) در سال ۱۳۹۱ ش منتشر شده است. در این کتاب انواع دفاع مشروع (شخصی، اجتماعی و دفاع از کیان اسلام یا جهاد دفاعی) به عنوان یکی از نهادهای مهم در فقه و حقوق کیفری مورد بررسی قرار گرفته و تلاش نویسنده بر این بوده تا با استناد به آیات، روایات و نظرات فقهای شیعه، بازپژوهی فقهی و حقوقی از دفاع مشروع ارائه دهد.

اگرچه نویسنده در پیشگفتار کتاب تأکید می‌کند که رویکرد غالب آثار پیرامون دفاع مشروع، رویکرد حقوقی است؛ اما این اثر فارغ از رویکرد حقوقی بوده و موضوع را از نگاه فقهای شیعه و بر پایه قرآن و حدیث تحلیل می‌کند. به همین دلیل، کتاب با آثار حقوقی دفاع مشروع متفاوت و متمایز است. نویسنده همچنین در استناد به روایات غالباً به ارائه متن و ترجمه فارسی احادیث و توصیف کلی آنها (مانند صحیح یا معتبر بودن) بسنده کرده است و بررسی فقهی و فنی سند یا متن روایات در کتاب مشاهده نمی‌شود. در برخی فصل‌ها و مباحث مهم کتاب نیز مانند انواع و مراتب امر به معروف و نهی از منکر و مراحل دفاع در برابر بغات اگر عنوان‌های فرعی برجسته و مشخص‌تر وجود داشت، خوانایی و درک مطلب برای خواننده بهبود می‌یافت.

کتاب در چهار بخش اصلی و چندین فصل تنظیم شده است:

بخش اول در دو فصل، ابتدا به بیان مفهوم و اقسام دفاع مشروع پرداخته و سپس مبانی عقلی و نقلی (آیات و روایات) آن را بررسی کرده است (ص ۱۵-۴۰).

بخش دوم با نام دفاع فردی در شش فصل مباحث مربوط به شرایط دفاع فردی از خود و بستگان و دفاع از جان، مال و شرف دیگران، ضرورت دفاع فردی و حکم تجاوز از حد دفاع ارائه شده است (ص ۴۱-۱۳۰).

بخش سوم در چهار فصل به دفاع اجتماعی اختصاص داده شده است. در این بخش دفاع را در قالب نظارت عمومی و امر به معروف و نهی از منکر مطرح می‌کند و به مباحثی چون اقسام امر به معروف و منکر، وجوب و شرایط آن می‌پردازد (ص ۱۳۱-۲۲۷).

بخش چهارم نیز در سه فصل به دفاع از کيان اسلام پرداخته شده و شامل مباحثی درباره رابطه دفاع با جهاد، رفتار مسالمت‌آمیز با غیرمسلمانان (مانند صلح با اهل کتاب) و دفاع در برابر بغات است (ص ۲۲۹-۳۱۱).

چهارمین و مبانی

نویسنده دفاع مشروع را اعمال قدرت در برابر خطری نامشروع و بالفعل یا در شرف وقوع می‌داند که حقی از حقوق مورد حمایت قانون شخص را تهدید می‌کند (ص ۱۷). او پس از بیان معنای دفاع مشروع، با استناد به گفتار فقها، ماهیت دفاع مشروع را حکم می‌داند نه حق و قائل به اطلاق وجوب دفاع از جان، حریم و ناموس است. البته او درباره دفاع از مال به این نکته اشاره می‌کند که برخی فقهای شیعه و سنی آن را واجب نمی‌دانند و قائل به حق و قابل اسقاط بودن آن شده‌اند (ص ۱۷-۲۰). به گفته نویسنده، طبق نظر مشهور فقها، اگرچه دفاع مشروع از جان و مال و ناموس عنوان جهاد را نخواهد داشت و کشته‌شدن در آن باعث جاری شدن احکام شهید در معرکه بر شخص نمی‌شود؛ ولی اجر و ثواب شهید را خواهد داشت (ص ۲۱-۲۲).

نویسنده مبانی دفاع را با دلیل عقلی آغاز می‌کند و آن را یک قانون عمومی در عالم حیات و یک ضرورت عقلی معرفی می‌کند (ص ۲۶). از این رو، فقهای شیعه نیز به این دلیل عقلی اذعان کرده و به آن استناد کرده‌اند (ص ۲۷). وی سپس دلیل نقلی دفاع را در دو بخش آیات و روایات بررسی می‌کند. او در این زمینه به پنج آیه ۳۹ سوره حج، ۷۵ سوره نساء، ۱۹۰ سوره بقره، ۲ سوره مائده و ۱۹۵ سوره بقره اشاره می‌کند (ص ۲۷-۳۵). او در بخش روایات، اخبار را به سه دسته کلی تقسیم کرده و مشروعیت دفاع را از آنها استخراج می‌کند:

احادیثی که به دفاع از جان، مال، آبرو و ناموس خود شخص اشاره می‌کنند.

احادیثی که به دفاع از جان، مال و ناموس مسلمانان و مظلومان مرتبط هستند.

احادیثی که به دفاع از دین و اسلام تشویق می‌کنند. (ص ۳۵-۴۰)

شرایط و احکام فقهی دفاع فردی

نویسنده با تفکیک دفاع فردی از دفاع اجتماعی از حیث موضوع (ص ۴۱) سه شرط دفاع فردی را بر اساس ادله و دیدگاه فقهای شیعه و سنی چنین بیان می‌کند:

انجام دفاع در مقابل تعدی و تجاوز نامشروع و نا عادلانه (ص ۴۴)

واقعی بودن و فعلیت تجاوز و قریب الوقوع بودن خطر (ص ۴۹)

تناسب دفاع با تجاوز و خطر و رعایت قاعده الأسهل فالأسهل و الآخف فالأخف (ص ۵۵)

میزان مسئولیت کیفری و مدنی مدافع

به گفته نگارنده، فقدان مسئولیت در دفاع مشروع، بحثی کلیدی است که طبق نظر بسیاری از فقها، اگر در دفاع زیاده‌روی نشود و دفاع متوقف بر جرح یا قتل مهاجم باشد، هیچ مسئولیت کیفری و مدنی برعهده شخص مدافع نیست (ص ۶۵). نویسندگان به ادله قرآنی (ص ۶۸) و روایی (ص ۶۹) پرداخته و با اشاره به عدم قصاص، دیه و کفاره در دفاع مشروع، به ضرورت اثبات دفاع شرعی از سوی مدافع اشاره می‌کند؛ چراکه صرف ادعا پذیرفتنی نیست و عدم اثبات موجب قصاص و دیه می‌شود (ص ۷۱-۷۷). نویسندگان همچنین به مسئولیت مدافع در صورت تجاوز از حد مشروع دفاع پرداخته و به دیدگاه‌های فقهای قدیم و معاصر اشاره می‌کند که بر احتیاط در درجه و ترتیب دفاع تأکید دارند (ص ۸۰-۸۱)؛ اما نویسندگان با ارائه ادله قرآنی و روایی، معتقد بر عدم اعتبار تدرج در دفاع است (ص ۸۷).

مشروعیت دفاع فردی شخصی
نویسندگان مشروعیت دفاع فردی شخصی را در پنج محور بررسی می‌کند:

وجوب دفاع از جان خود و در صورت امکان نداشتن دفاع وجوب فرار از صحنه درگیری (ص ۸۹-۹۶).

وجوب دفاع از افراد تحت تکفل مانند زن، فرزند و والدین مانند دفاع از جان خود (ص ۹۶).
وجوب دفاع مرد از حریم و ناموس خود؛ بررسی حق دفاع زوج حتی در صورت منجر شدن به قتل با بررسی اختلاف نظر فقها و دو دسته روایات تشویق کننده و واجب دانستن دفاع (ص ۹۷). او در اینجا به سه فرع فقهی هم می‌پردازد:

جواز قتل متجاوز بر حریم انسان (در مقدمات یا هنگام زنا) (ص ۱۰۱ تا ۱۰۷).
دفاع در مقابل چشم‌چرانی و نگاه عمدی اجنبی به حریم (ص ۱۰۷).
عدم جواز مقابله به مثل در قذف و نسبت‌های ناروا چون زنا و لواط (ص ۱۰۸).
وجوب دفاع زن از شرف خود و جواز جرح و قتل متجاوز در دفاع از حیثیت خود (ص ۱۱۰).
اختلاف در وجوب دفاع از مال خود (ص ۱۱۴)، با نتیجه‌گیری بر اساس نصوص و اجماع منقول و منصوص، بر عدم وجوب دفاع از مال در شرایطی که حفظ نفس متوقف بر آن نباشد (ص ۱۲۰).

مشروعیت دفاع فردی غیر
نویسندگان دفاع فردی غیر را در سه محور بررسی می‌کند:

دفاع از جان شهروندان: نگارنده با اشاره اختلافات فقهی میان مذاهب شیعه و سنی در این باره (ص ۱۲۱) معتقد است که برای دفاع از جان شهروندان نیاز به استغاثه و تقاضای کمک از سوی مظلوم نیست و ملاک، احتیاج او به حمایت است (ص ۱۲۵).
دفاع از شرف شهروندان: نویسندگان با بررسی نظرات فقها و تطبیق ادله قرآنی و روایی در این موضوع (ص ۱۲۶) بر جاری بودن همان ادله قرآنی و روایی دفاع از نفس در این مسئله تأکید دارد (ص ۱۲۹).

دفاع از مال شهروندان: جواز دفاع از مال دیگران در صورت احتمال سلامت شخص مدافع، حتی در صورت منجر شدن به قتل مهاجم، همراه با بررسی اختلاف نظر در مذاهب اهل سنت (ص ۱۲۹).

دفاع اجتماعی
نویسندگان دفاع اجتماعی را در قالب مفهوم امر به معروف و نهی از منکر یا همان دفاع شرعی عام معرفی می‌کند (ص ۱۳۱) و به همین مناسبت بحث را با نظارت عمومی که

حقیقت امر به معروف و نهی از منکر است آغاز می‌کند (ص ۱۳۳). سپس به آثار ترک نظارت عمومی می‌پردازد؛ از جمله: اعلام جنگ با خدا در صورت ترک این دو فریضه، مجازات تارکان همانند گنهکاران در دنیا، مشمول لعن و نفرین خداوند شدن، تسلط اشرار و عدم استجابت دعاها و از بین رفتن برکت و بی‌یاور ماندن در دنیا (ص ۱۳۸ تا ۱۴۲).

نویسنده در ادامه به معنای کلی معروف و منکر (ص ۱۴۳)، امر و نهی قلبی (ص ۱۴۵)، و امر و نهی یدی (ص ۱۵۰) می‌پردازد. سپس اقسام معروف و منکر را به دو نوع واجب و مستحب دسته‌بندی می‌کند (ص ۱۵۱) و به مراتب امر به معروف و نهی از منکر و اقوال مختلف فقهی می‌پردازد (ص ۱۵۵) و در نهایت، تفاوت امر به معروف با اقامه حدود را بیان می‌کند (ص ۱۶۲).

مؤلف با اشاره به مطلق نبودن وجوب این دو فریضه و نظر مشهور فقها که وجوب آن را مشروط می‌دانند (ص ۱۸۷) به بیان چند شرط امر و نهی زبانی پرداخته است:

علم به معروف و منکر (ص ۱۹۱).
احتمال وجود تأثیر در امر و نهی (ص ۱۹۲).
اصرار گناهکار بر گناه خود (ص ۱۹۶).
عدم وجود مفسده و ضرر برای آمر و ناهی یا دیگر مؤمنین (ص ۱۹۷). وی با بررسی اختلاف فقهی در این مسئله، نظریه عدم وجوب در صورت ضرر را نقد می‌کند (ص ۲۰۱ تا ۲۰۸).
عدالت آمر و ناهی: بررسی شرطی که برخی فقها مطرح کرده‌اند؛ مؤلف این شرط را نامعتبر می‌داند (ص ۲۰۹ تا ۲۱۱).
عذر نداشتن فاعل در انجام منکر (ص ۲۱۴).
سپس به شرایط امر و نهی یدی می‌پردازد:

اعتبار اذن امام و حاکم: وجود اختلاف نظر در فقه شیعه و اهل سنت، به‌ویژه در موارد منتهی به جرح و قتل (ص ۲۱۷ تا ۲۲۲).
عدم تجاوز از حد لازم: حرمت تجاوز از حد و مسئولیت شرعی و قانونی در صورت ارتکاب جرم (ص ۲۲۳).
دفاع از کیان اسلام و ارتباط آن با جهاد

نویسنده در بخش پایانی کتاب با عنوان «دفاع از کیان اسلام» نسبت میان دفاع و جهاد را به صورت عموم و خصوص من وجه شرح می‌داند. به گفته او دفاع و جهاد در دفاع از کیان اسلامی با هم جمع می‌شوند (ص ۲۳۱). او قائل به وجوب آمادگی جامعه اسلامی برای دفاع از خود است و در زمینه‌هایی مانند آموزش و نظامی باید مهارت داشته باشد (ص ۲۳۴). به گفته او در وجوب دفاع از کیان اسلام و مسلمانان، اذن امام نیاز نیست (ص ۲۴۱).

مؤلف درباره نسبت میان مسلمانان و غیرمسلمانان، ابتدا کفار (اعم از اهل کتاب و سایر ادیان) را به دو گروه تقسیم می‌کند: گروه در حال جنگ با مسلمانان و گروه در حال صلح. سپس مراحل سه‌گانه دعوت پیامبر به اسلام را شرح می‌دهد؛ که عبارتند از ۱. دعوت قولی با موعظه و ارشاد، ۲. دعوت سلبی و مقاومت مسالمت‌آمیز در برابر ظلم، ۳. دفاع در برابر فتنه‌گران و ظالمان (ص ۲۴۸ تا ۲۵۴). وی تأکید دارد که دعوت به توحید و اسلام از اصول اساسی برنامه‌های پیامبر (ص) بوده است و در دوران مکه، روش تبلیغی را دنبال می‌کرده

و در دوران مدینه و تشریع دفاع، ابتدا دعوت به اسلام را انجام می‌داده، و تنها پس از عدم پذیرش دعوت و ایجاد مانع در ابلاغ رسالت، پیکار مسلحانه صورت گرفته است (ص ۲۵۵).

نویسنده قائل به عدم اکراه در پذیرش اسلام و رد تحمیل عقیده است (ص ۲۵۶) و صلح را به عنوان اصل زیربنایی در روابط اجتماعی در اسلام می‌داند (ص ۲۵۹). او صلح و جنگ را از اصول اساسی اسلام و تابع مصلحت می‌داند (ص ۲۶۳-۲۶۵). او همچنین با اشاره به قابل قبول بودن صلح با اهل کتاب (ص ۲۶۷) و بیان شرایط قراردادهای صلح با اهل کتاب و مشرکان از جمله ذمه (ص ۲۷۲)، هدنه (ص ۲۷۵)، جزیه (ص ۲۷۷) و امان (ص ۲۸۰)، معتقد است که باید به تعهدات اجتماعی ناشی از قراردادهای صلح وفا کرد (ص ۲۸۵).

دفاع در برابر بغات: شرایط و احکام آن
نویسنده در بخش پایانی کتاب، به مسئله دفاع در برابر بغات می‌پردازد؛ یعنی کسانی که علیه امام حق و عادل شورش می‌کنند یا بر گروهی از مؤمنان تعدی و تجاوز می‌کنند (ص ۲۹۳) و به مراحل آن اشاره کرده است:

نصیحت و موعظه (ص ۲۹۳).
دفع ظلم و خاموش کردن فتنه (ص ۲۹۴).
دست برداشتن باغی و ظالم از تجاوز و وظیفه شرعی در حالت‌های مختلف (اقرار به امامت و اطاعت، زمین گذاشتن سلاح و درخواست امان، شکست و فرار یا اسارت) (ص ۲۹۶ تا ۲۹۹).
نویسنده، پیکار با بغات را مشروط به اذن امام عادل یا نماینده او کرده است (ص ۲۹۹) و دیدگاه عدم جواز پیکار با کفار را به استناد برخی روایات رد می‌کند (ص ۳۰۰). وی سپس شرط عدالت امام را بررسی کرده و آن را مهم‌ترین شرط تحقق بغی در فقه شیعه می‌داند (ص ۳۰۱)، در حالی که در فقه اهل سنت، بیشتر فقها عدالت امام را شرط نمی‌دانند و شورش بر علیه هر حاکمی را بغی می‌دانند (ص ۳۰۲).